

12 d'octubre: res a celebrar

Eduardo Galeano (extret de *Ser como ellos y otros artículos* i traduït al català per la comissió de formació de la CAJEI)

Cinc segles de prohibició de l'arc de Sant Martí al cel americà

El Descobriment: el 12 d'octubre de 1492, Amèrica va descobrir el capitalisme. Cristòfol Colom, finançat pels reis d'Espanya i els banquers de Gènova, va portar la novetat a les illes del mar Carib. En el seu diari del Descobriment, l'almirall va escriure 139 vegades la paraula or i 51 vegades la paraula Déu o El nostre Senyor. Ell no podia cansar-se de veure tanta bellesa en aquelles platges, i el 27 de novembre va profetitzar: Tindrà *tota la cristiandat negoci en elles*. I en això no es va equivocar. Colom va creure que Haití era el Japó i que Cuba era la Xina, i va creure que els habitants de la Xina i el Japó eren indis de la Índia; però en això no es va equivocar.

Al cap de cinc segles de negoci de tota la cristiandat, ha estat aniquilada una tercera part de les selves americanes, està morta molta terra que va ser fèrtil i més de la meitat de la població menja saltejat. Els indis, víctimes de la més gran expoli de la història universal, segueixen sofrint la usurpació de les últimes restes de les seves terres, i segueixen condemnats a la negació de la seva identitat diferenciada. Se'ls segueix prohibint viure a la seva manera, se'ls segueix negant el dret d'existir. Al principi, el saqueig i l'altrecidi van ser executats en nom del Déu dels cels. Ara es compleixen en nom del déu del Progrés.

No obstant això, en aquesta identitat prohibida i menyspreada hi ha encara algunes claus d'una altra Amèrica possible. Amèrica, cega de racisme, no les veu.

El 12 d'octubre de 1492, Cristòfol Colom va escriure en el seu diari que ell volia endur-se alguns indis a Espanya perquè aprenguessin a parlar ("que deprendan fablar"). Cinc segles després, el 12 d'octubre de 1989, en una cort de justícia dels Estats Units, un indi mixteco va ser considerat retardat mental ("mentally retarded") perquè no parlava correctament la llengua castellana. Ladislao Pastrana, mexicà d'Oaxaca, bracer il·legal en els camps de Califòrnia, anava a ser tancat per a tota la vida en un asil públic. Pastrana no s'entenia amb la intèrpret espanyola i el psicòleg va diagnosticar un clar dèficit intel·lectual. Finalment, els antropòlegs van aclarir la situació: Pastrana s'expressava perfectament en la seva llengua, la llengua mixteca, que parlen els indis hereus d'una alta cultura que té més de dos mil anys d'antiguitat.

A Paraguai es parla guaraní. Un cas únic en la història universal: la llengua dels indis, llengua dels vençuts, és l'idioma nacional unànime. I no obstant això, la majoria dels paraguaïans opina, segons les enquestes, que qui no entén l'espanyol és com un animal.

De cada dos peruans, un és indi, i la Constitució de Perú diu que el quechua és un idioma tan oficial com l'espanyol. La Constitució ho diu, però la realitat no ho escolta. El Perú tracta als indis com

Àfrica del Sud tracta als negres. L'espanyol és l'únic idioma que s'ensenya a les escoles i l'únic que entenen els jutges i els policies i els funcionaris. (L'espanyol no és l'únic idioma de la televisió, perquè la televisió també parla anglès.) Fa cinc anys, els funcionaris del Registre Civil de les Persones, a la ciutat de Buenos Aires, es van negar a inscriure el naixement d'un nen. Els pares, indígenes de la província de Jujuy, volien que el seu fill es cridés Qori Wamancha, un nom de la seva llengua. El Registre argentí no ho va acceptar per ser nom estranger.

Els indis americans viuen exiliats en la seva pròpia terra. El llenguatge no és una senya d'identitat, sinó una marca de maledicció. No els distingeix: els delata. Quan un indi renúncia a la seva llengua, comença a civilitzar-se. Comença a civilitzar-se o comença a suïcidar-se?

Quan jo era nen, a les escoles d'Uruguai ens ensenyaven que el país s'havia salvat del problema indígena gràcies als generals que en el segle passat van exterminar als últims charrúas.

El problema indígena: els primers americans, els veritables descobridors d'Amèrica, són un problema. I perquè el problema deixi de ser un problema, cal que els indis deixin de ser indis. Esborrar-los del mapa o esborrar-los l'ànima, aniquilar-los o assimilar-los: el genocidi o el altrecidi.

Al desembre de 1976, el ministre de l'Interior del Brasil va anunciar, triomfal, que el problema indígena quedaria completament resolt al final del segle vint: tots els indis estarien, en aquells dies, degudament integrats a la societat brasilera, i ja no serien indis. El ministre va explicar que l'organisme oficialment destinat a la seva protecció (FUNAI, Fundacao Nacional do Indi) s'encarregaria de civilitzar-los, o sigui: s'encarregaria de fer-los desaparèixer. Les bales, la dinamita, les ofrenes de menjar enverinat, la contaminació dels rius, la devastació dels boscos i la difusió de virus i bacteris desconeguts pels indis, han acompanyat la invasió de la Amazonia per les empreses ansioses de minerals, fusta i tot la resta. Però la llarga i feroç investida no ha bastat. La domesticació dels indis supervivents, que els rescata de la barbàrie, és també un arma imprescindible per a buidar d'obstacles el camí de la conquesta.

Matar a l'indi i salvar a l'home, aconsellava el piadós coronel nord-americà Henry Pratt. I molts anys després, el novel·lista peruà Mario Vargas Llosa explica que no hi ha més remei que modernitzar als indis, encara que calgui sacrificar les seves cultures, per salvar-los de la fam i la misèria.

La salvació condemna als indis a treballar de sol a sol en mines i plantacions, a canvi de jornals que no arriben per comprar una llauna de menjar per a gossos. Salvar als indis també consisteix en trencar els seus refugis comunitaris i llançar-los a les canteres de mà d'obra barata en la violenta intempèrie de les ciutats, on canvien de llengua i de nom i de vestit i acaben sent captaires i borratxos i putes de bordell. O salvar als indis consisteix en posar-los uniforme i manar-los, fusell en mà, a matar a altres indis o a morir defensant el sistema que els nega. Al cap i a la fi, els indis són bona carn de canó: dels 25 mil indis nord-americans enviats a la segona guerra mundial, van morir 10 mil.

El 16 de desembre de 1492, Colom ho havia anunciat en el seu diari: *los indios sirven para mandarles y hacerles trabajar, sembrar y hacer todo lo que fuere menester y que hagan villas y se enseñen a andar vestidos y a nuestras costumbres*. Segrest dels braços, robatori de l'ànima: per a nomenar aquesta operació, en tota Amèrica s'usa, des dels temps colonials, el verb reduir. L'indi salvat és l'indi reduït. Es redueix fins a desaparèixer: buidat de si mateix, és un no-indi, no és ningú.

El xaman dels indis chamacocos, de Paraguai, canta a les estrelles, a les aranyes i a la boja Totila, que passeja pels boscos i plora. I canta el que li diu l'arner:

-No pateixis fam, no pateixis sed. Puja't a les meves ales i menjarem peixos del riu i beurem el vent.

I canta el que li diu la boira:

-Vinc a tallar la gelada, perquè el teu poble no pateixi fred.

I canta el que li diuen els cavalls del cel:

-Ensella'ns i anem a la recerca de la pluja.

Però els missioners d'una secta evangèlica han obligat al xaman a deixar les seves plomes i les seves sonates i els seus càntics per ser coses del Diable; i ell ja no pot guarir les mossegades de serps, ni portar la pluja en temps de sequera, ni volar sobre la terra per cantar el que veu. En una entrevista amb Ticio Escobar, el xaman diu: Deixo de cantar i m'emmalalteixo. Els meus somnis no saben on anar i em turmenten. Estic vell, estic malalt. Al final, de què em serveix renegar d'allò què és meu?

El xaman ho diu en 1986. En 1614, l'arquebisbe de Lima havia manat cremar totes les "quenans" i altres instruments de música dels indis, i havia prohibit totes les seves danses i cants i cerimònies perquè el dimoni no pogués continuar exercint els seus enganys. I en 1625, el oïdor de la Real Audiència de Guatemala havia prohibit les danses, cants i cerimònies dels indis, sota pena de cent flagells, perquè en *ellas tiene pactos con el demonio*.

Per a despullar als indis de la seva llibertat i dels seus béns, es despulla als indis dels seus símbols d'identitat. Se'ls prohibeix cantar i ballar i somiar als seus déus, encara que ells havien estat pels seus déus cantats i ballats i somiats en el llunyà dia de la Creació. Des dels frares i funcionaris del regne colonial, fins als missioners de les sectes nord-americanes que avui proliferen a Amèrica Llatina, es crucifica als indis en nom de Crist: per salvar-los de l'infern, cal evangelitzar als pagans idòlatras. S'usa al Déu dels cristians com coartada pel saqueig.

L'arquebisbe Desmond Tutu es refereix a l'Àfrica, però també val per Amèrica: *-Van venir. Ells tenien la Bíblia i nosaltres teníem la terra. I ens van dir: "Tanquin els ulls i resin". I quan vam obrir els ulls, ells tenien la terra i nosaltres teníem la Bíblia.*

Els doctors de l'Estat modern, en canvi, prefereixen la coartada de la il·lustració: per salvar-los de les tenebres, cal civilitzar als bàrbars ignorants. Abans i ara, el racisme converteix a la despulla colonial en un acte de justícia. El colonitzat és un sub-home, capaç de superstició però incapaç de religió, capaç de folklore però incapaç de cultura: el sub-home mereix tracte subhumà, i el seu escàs valor correspon al baix preu dels fruits del seu treball. El racisme legitima l'espòli colonial i neocolonial, tot al llarg dels segles i dels diversos nivells de les seves humiliacions successives.

Amèrica Llatina tracta als seus indis com les grans potències tracten a Amèrica Llatina.

Gabriel René-Bru va ser el més prestigiós historiador bolivià del segle passat. Una de les universitats de Bolívia duu el seu nom en els nostres dies. Aquest personatge de la cultura nacional creia que els indis són ases, que generen muls quan es creuen amb la raça blanca. Ell havia pesat el cervell indígena i el cervell mestís, que segons la seva balança pesaven entre cinc, set i deu onces menys que el cervell de raça blanca, i per tant els considerava col·lectivament incapaces de concebre la llibertat republicana. El peruà Ricardo Palma, contemporani i col·lega de Gabriel René-Bru, va escriure que els indis són una raça abjecta i degenerada. I l'argentí Domingo Faustino Sarmient eulogiava així la llarga lluita dels indis araucanos per la seva llibertat: Són més indòmits, el que vol

dir: animals més poc inclinats, menys aptes per a la Civilització i l'assimilació europea.

El més feroç racisme de la història llatinoamericana es troba en les paraules dels intel·lectuals més cèlebres i celebrats de finals del segle dinou i en els actes dels polítics liberals que van fundar l'Estat modern. De vegades, ells eren indis d'origen, com Porfirio Díaz, autor de la modernització capitalista de Mèxic, que va prohibir als indis caminar pels carrers principals i asseure's en les places públiques si no canviaven els calçons de cotó pels pantalons europeus i els huaraches per sabates.

Eren els temps de l'articulació al mercat mundial regit per l'Imperi Britànic, i el menyspreu científic pels indis atorgava impunitat al robatori de les seves terres i dels seus braços.

El mercat exigia cafè, posem el cas, i el cafè exigia més terres i més braços.

Llavors, posem per cas, el president liberal de Guatemala, Justo Rufino Barrios, home de progrés, restablia el treball forçat de l'època colonial i regalava als seus amics terres d'indis i peons indis en gran mesura.

El racisme s'expressa amb més cega ferocitat en països com Guatemala, on els indis segueixen sent la gran majoria a pesar de les freqüents onades exterminadores. En els nostres dies, no hi ha mà d'obra pitjor pagada: els indis mayas reben 65 centaus de dòlar per tallar una quinta de cafè o de cotó o una tona de canya. Els indis no poden ni plantar blat de moro sense permís militar i no poden moure's sense permís de treball. L'exèrcit organitza el reclutament massiu de braços per a les sembres i collites d'exportació. En les plantacions, s'usen pesticides cinquanta vegades més tòxics que el màxim tolerable; la llet de les mares és la més contaminada del món occidental. Rigoberta Menchú: el seu germà menor, Felipe, i la seva millor amiga, María, van morir en la infància, per causa dels pesticides tirats des de les avionetes. Felipe va morir treballant en el cafè. María, en el cotó. A matxet i bala, l'exèrcit va acabar després amb tot la resta de la família de Rigoberta i amb tots els altres membres de la seva comunitat. Ella va sobreviure per explicar-ho.

Amb alegre impunitat, es reconeix oficialment que han estat esborrades del mapa 440 aldees indígenes entre 1981 i 1983, al llarg d'una campanya de aniquilació més extensa, que va assassinar o va fer desaparèixer a molts milers d'homes i de dones. La neteja de la serra, pla de terra arrasada, va cobrar també les vides d'una incomptable quantitat de nens. Els militars guatemalencs tenen la certesa que el vici de la rebel·lió es transmet pels gens.

Una raça inferior, condemnada al vici i a la vagància, incapaç d'ordre i progrés, mereix millor sort? La violència institucional, el terrorisme d'Estat, s'ocupa de buidar els dubtes. Els conquistadors ja no usen armadures de ferro, sinó que vesteixen uniformes de la guerra de Vietnam. I no tenen pell blanca: són mestissos avergonyits de la seva sang o indis enrolats per força i obligats a cometre crims que els suïciden. Guatemala menysprea als indis, Guatemala s' automenysprea.

Aquesta raça inferior havia descobert la xifra zero, mil anys abans que els matemàtics europeus sabessin que existia. I havien conegut l'edat de l'univers, amb sorprenent precisió, mil anys abans que els astrònoms del nostre temps.

Els maies segueixen sent viatgers del temps: Què és un home en el camí? Temps.

Els ignoraven que el temps és diners, com ens va revelar Henry Ford. El temps, fundador de l'espai, els sembla sagrat, com sagrats són la seva filla, la terra, i el seu fill, l'ésser humà: com la terra, com la gent, el temps no es pot comprar ni vendre.

La Civilització segueix fent el possible per treure'ls de l'error.

Civilització? La història canvia segons la veu que l'explica. A Amèrica, a Europa o a qualsevol altra part. El que per als romans va ser la invasió dels bàrbars, per als alemanys va ser l'emigració al sud.

No és la veu dels indis la que ha narrat, fins a ara, la història d'Amèrica. En les vespres de la conquesta espanyola, un profeta maia, que va ser boca dels déus, havia anunciat: A l'acabar la cobdícia, es deslligarà la cara, es deslligaran les mans, es deslligaran els peus del món. I quan es deslligui la boca, què dirà? Què dirà l'altra veu, la mai escoltada? Des del punt de vista dels vencedors, que fins a ara ha estat el punt de vista únic, els costums dels indis han confirmat sempre la seva possessió demoníaca o la seva inferioritat biològica. Així va anar des dels primers temps de la vida colonial:

Se suïciden els indis de les illes del mar Carib, per negar-se al treball esclau? Perquè són vagues.

Caminen nus, com si tot el cos fos cara? Perquè els salvatges no tenen vergonya.

Ignoren el dret de propietat, i comparteixen tot, i manquen d'afany de riquesa? Perquè són més parents del mico que de l'home.

Es banyen amb sospitosa freqüència? Perquè se semblen als heretges de la secta de Mahoma, que bé cremen en els focs de la Inquisició.

Mai colpegen als nens, i els deixen caminar lliures? Perquè són incapaços de càstig ni doctrina.

Creuen en els somnis, i obeeixen a les seves veus? Per influència de Satán o per pura estupidesa.

Mengen quan tenen fam, i no quan és hora per a menjar? Perquè són incapaços de dominar els seus instints.

Estimen quan senten desig? Perquè el dimoni els indueix a repetir el pecat original.

És lliure l'homosexualitat? La virginitat no té cap importància? Perquè viuen en l'avantsala de l'infern.

En 1523, el cacic Nicaragua va preguntar als conquistadors:

-I al rei de vostès, qui ho ha triat?

El cacic havia estat triat pels ancians de les comunitats. Havia estat el rei de Castella triat pels ancians de les seves comunitats? L'Amèrica precolombina era vasta i diversa, i contenia maneres de democràcia que Europa no va saber veure, i que el món ignora encara. Reduir la realitat indígena americana al despotisme dels emperadors inques, o a les pràctiques sanguinàries de la dinastia asteca, equival a reduir la realitat de l'Europa renaixentista a la tirania dels seus monarques o a les sinistres cerimònies de la Inquisició.

En la tradició guaraní, per exemple, els cacics es trien en assemblees d'homes i dones -i les assemblees els destitueixen si no compleixen el mandat col·lectiu. En la tradició iroquesa, homes i dones governen en peus d'igualtat. Els caps són homes; però són les dones qui els posen i deposen i elles tenen poder de decisió, des del Consell de Matrones, sobre molts assumptes fonamentals de la confederació sencera. Allà per l'any 1600, quan els homes iroquesos es van llançar a guerrear pel seu compte, les dones van fer vaga d'amors. I al poc temps els homes, obligats a dormir sols, es van sotmetre al govern compartit.

En 1919, el cap militar de Panamà a les illes de San Blas, va anunciar el seu triomf:

-Les índies kunas ja no vestiran moles, sinó vestits civilitzats.

I va anunciar que les índies mai es pintarien el nas sinó les galtes, com ha de ser, i que mai més durien cercles en el nas, sinó en les orelles. Com ha de ser.

Setanta anys després d'aquell cant de gall, les índies kunas dels nostres dies segueixen lluint els seus cercles d'or en el nas pintat, i segueixen vestint les seves moles, fetes de moltes teles de colors que es creuen amb sempre sorprenent capacitat d'imaginació i de bellesa: vesteixen les seves moles en la vida i amb ella s'enfonsen en la terra, quan arriba la mort.

En 1989, en vespres de la invasió nord-americana, el general Manuel Noriega va assegurar que Panamà era un país respectuós dels drets humans:

-No som una tribu -va assegurar.

Les tècniques arcaiques, en mans de les comunitats, havien fet fèrtils els deserts a la serralada dels Andes. Les tecnologies modernes, en mans del latifundi privat d'exportació, estan convertint en deserts les terres fèrtils als Andes i a tot arreu.

Resultaria absurd retrocedir cinc segles en les tècniques de producció; però no menys absurd és ignorar les catàstrofes d'un sistema que espren als home i arrasa els boscos i viola la terra i enverina els rius per a arrencar el major guany en el menor termini. No és absurd sacrificar a la naturalesa i a la gent en els altars del mercat internacional? En aquest absurd vivim; i ho acceptem com si anés el nostre únic destí possible.

Les anomenades cultures primitives resulten encara perilloses perquè no han perdut el sentit comú. Sentit comú és també, per extensió natural, sentit comunitari. Si pertany a tots l'aire, per què ha de tenir amo la terra? Si des de la terra venim, i cap a la terra anem, no ens mata qualsevol crim que contra la terra es comet? La terra és bressol i sepultura, mare i companya. Se li ofereix el primer glop i el primer mos; se li dona descans, se la protegeix de l'erosió. El sistema menysprea el que ignora, perquè ignora el que tem conèixer. El racisme és també una màscara de la por.

Què sabem de les cultures indígenes? El que ens han contat les pel·lícules del Far West. I de les cultures africanes, què sabem? El que ens ha contat el professor Tarzán, que mai va estar.

Diu un poeta de l'interior de Badia: Primer em van robar de l'Àfrica. Després van robar l'Àfrica de mi.

La memòria d'Amèrica ha estat mutilada pel racisme. Seguim actuant com si fóssim fills d'Europa, i de ningú més.

A fins del segle passat, un metge anglès, John Down, va identificar la síndrome que avui duu el seu nom. Ell va creure que l'alteració dels cromosomes implicava un retorn a les races inferiors, que generava *mongolian idiots*, *negroid idiots* i *aztec idiots*. Simultàniament, un metge italià, Cessés Lombrosos, va atribuir al criminal nat els trets físics dels negres i dels indis. En aquells dies, va cobrar base científica la sospita de que els indis i els negres són proclius, per naturalesa, al crim i a la debilitat mental. Els indis i els negres, tradicionals instruments de treball, vénen sent també des de llavors, objectes de ciència. En la mateixa època de Lombroso i Down, un metge brasiler, Raimundo Nina Rodrigues, es va posar a estudiar el problema negre. Nina Rodrigues, que era mulat, va arribar a la conclusió que la barreja de sangs perpetua els caràcters de les races inferiors, i que per tant la raça negra en el Brasil ha de constituir sempre un dels factors de la nostra inferioritat com a poble. Aquest metge psiquiatra va ser el primer investigador de la cultura brasilera d'origen africà. La va estudiar com cas clínic: les religions negres, com a patologia; els èxtasis, com a manifestacions d'histèria. Poc després, un metge argentí, el socialista José Ingenieros, va escriure

que els negres, oprobiosa escòria de la raça humana, estan més pròxims dels micos antropoides que dels blancs civilitzats. I per a demostrar la seva irremeiable inferioritat, Ingenieros comprovava: Els negres no tenen idees religioses. En realitat, les idees religioses havien travessat la mar, al costat dels esclaus, en les naus negreres. Una prova d'obstinació de la dignitat humana: a les costes americanes solament van arribar els déus de l'amor i de la guerra. En canvi, els déus de la fecunditat, que haguessin multiplicat les collites i els esclaus de l'amo, van caure a l'aigua.

Els déus lluitadors i enamorats que van completar la travessia, van haver de disfressar-se de sants blancs, per a sobreviure i ajudar a sobreviure als milions d'homes i dones violentament arrencats de l'Àfrica i venuts com coses. Ogum, déu del ferro, es va fer passar per sant Jorge o sant Antonio o sant Miguel, Shangó, amb tots els seus trons i els seus focs, es va convertir en santa Bàrbara. Obatalá va ser Jesucrist i Oshún, la divinitat de les aigües dolces, va ser la Verge de la Candelaria...

Déus prohibits. En les colònies espanyoles i portugueses i en totes les altres: en les illes angleses del Carib, després de l'abolició de l'esclavitud es va seguir prohibint tocar tambors o tocar instruments de vent a la manera africana, i es va seguir penant amb presó la simple tinença d'una imatge de qualsevol déu africà. Déus prohibits, perquè perillosament exalten les passions humanes, i en elles encarnen. Friedrich Nietzsche va dir una vegada:

-Jo només podria creure en un déu que sàpiga ballar.

Com José Ingenieros, Nietzsche no coneixia als déus africans. Si els hagués conegut, potser hagués cregut en ells. I potser hagués canviat algunes de les seves idees.

José Ingenieros, qui sap.

La pell fosca delata incorregibles defectes de fàbrica. Així, la gran desigualtat social, que és també racial, troba la seva coartada en les tares hereditàries. Ho havia observat Humboldt fa dos-cents anys, i en tota Amèrica segueix sent així: la piràmide de les classes socials és fosca en la base i clara en la cúspide. En el Brasil, per exemple, la democràcia racial consisteix que els més blancs estan a dalt i els més negres a baix. James Baldwin, sobre els negres en Estats Units:

-Quan vam deixar Mississipi i vam venir al Nord, no trobem la llibertat. Trobem els pitjors llocs en el mercat de treball; i en ells estem encara.

Un indi del Nord argentí, Asunción Ontiveros Yulquila, evoca avui el trauma que va marcar la seva infància:

-Les persones bones i bufones eren les que s'assemblaven a Jesús i a la Verge. Però el meu pare i la meva mare no s'assemblaven per res a les imatges de Jesús i la Mare de Déu que jo veia en l'església d'Obri Pampa.

La cara pròpia és un error de la naturalesa. La cultura pròpia, una prova d'ignorància o una culpa que s'ha d'expiar.

Civilitzar és corregir.

El fatalisme biològic, estigma de les races inferiors congènitament condemnades a la indolència i a la violència i a la misèria, no només ens impedeix veure les causes reals de la nostra desventura històrica. A més, el racisme ens impedeix conèixer, o reconèixer, certs valors fonamentals que les

cultures menyspreades han pogut miraculosament perpetuar i que en elles encarnen encara; a pesar dels segles de persecució, humiliació i degradació. Aquests valors fonamentals no són objectes de museu. Són factors d'història, imprescindibles per a la nostra imprescindible invenció d'una Amèrica sense opressors ni oprimits. Aquests valors acusen al sistema que els nega.

Fa algun temps, el sacerdot espanyol Ignacio Ellacuría em va dir que li resultava absurd això del Descobriment d'Amèrica. L'opressor és incapaç de descobrir, va dir:

-És l'oprimit el qual descobreix a l'opressor. Ell creia que l'opressor ni tan sols pot descobrir-se a si mateix. La veritable realitat de l'opressor només es pot veure des de l'oprimit.

Ignacio Ellacuría va ser crivellat a trets, per creure en aquesta imperdonable capacitat de revelació i per compartir els riscos de la fe en el seu poder de profecia.

Ho van assassinar els militars d'El Salvador, o ho va assassinar un sistema que no pot tolerar la mirada que el delata?